

En historia om andlig otrohet

Tänkaren Siri Zöller och den boströmska filosofin

INGA SANNER*

I framställningar över svenskt idéliv under senare delen av 1800-talet har den boströmska filosofin utmålats som urtypen för sådana föråldrade synsätt som tidens radikaler gick till storms emot. Filosofin, utformad av Christopher Jacob Boström, professor i filosofi vid Uppsala universitet, utsattes för hätska angrepp i samtiden. Ett exempel är August Strindberg som i novellsamlingen *Från Fjärdingen och Svartbäcken* (1877) beskrev tänkandet som en verklighetsfrånväänd idealism, hemmahörande i dammiga akademiska miljöer i Uppsala, på stort avstånd från de nya tänkesätt som var på väg att bryta fram. I historieskrivningen har den bilden reproducerats och den boströmska filosofin har beskrivits som utvecklingsfientlig – ja, som extremt reaktionär och utan kontakt med verkligheten. Den har setts som en filosofi för fackfilosofer och ämbetsmän, för män snarare än kvinnor och för de som försvarade den gamla samhällsordningen i Sverige. Den boströmska filosofin var, kan man läsa, ”från början till slut förbunden med det gamla, patriarkaliska samhället och med kampen mot liberalism, radikalism och demokrati”.¹

Här ska en annan bild ges av den boströmska filosofins verkningar vid den här tiden. Vi ska stifta bekantskap med en kvinna som vid unga år, på 1870-talet, kom att bli helt bedårad av Boströms tänkande. Den kom att utgöra grunden för hennes syn på världen och fick en avgörande betydelse för hur hennes liv kom att gestalta sig, inte minst för äktenskapet med en man som blev lika fångad av det boströmska tänkandet som hon själv. Det är en berättelse som bryter med den gängse bilden av det sena 1800-talets idéliv i Sverige och det är värt att fundera över i vilken mån den utgör en anomali, eller om det finns skäl att revidera bilden av boströmianismen under 1800-talet. Den frågan ska vi återkomma till i slutet av artikeln.

*Inga Sanner, professor i idéhistoria vid Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet, inga.sanner@idehist.su.se

Huvudpersonen är en kvinna vid namn Siri Zölller, i sin samtid okänd utanför kretsen av sina närmaste och okänd även för eftervärlden. Under hela sitt liv var hon nära nog besatt av filosofiska frågor och ägnade all tid hon kunde åt att läsa, tänka och skriva. Som kvinna stod hon av naturliga skäl utanför det akademiska livet och hon var inte heller en del av den samtida kulturella offentligheten. Efter giftermålet med den tyske ingenjören Egon Zölller var hon bosatt i Tyskland men hade även fortsättningsvis nära kontakter med personer i Sverige. Arenan för hennes filosofiska verksamhet var inte seminarierummen utan hemmet. Det var här, i matsalen och i köket, som hon genom samtal med vänner och tjänarinnor – och, inte minst, i nära dialog med sin make – utformade sitt tänkande om världen.

Siri Zölller var en i högsta grad skrivande person men publicerade inte något under sin livstid – och hade heller inte ambitionen att göra det. Det myckna skrivandet resulterade i flera hundra fyllda anteckningsböcker som en av hennes systrar, Alfild von Bahr, tog vara på efter Zöllers död. Detta var inte någon enkel uppgift, eftersom det, med von Bahrs ord, innebar att ”tvätta” och ”städa” ett bitvis ”underligt språk”. Anteckningsböckerna bestod till allra största delen av filosofiska utredningar, men här fanns även konturerna till en självbiografi i vilken Zölller beskriver hur hennes tänkande och skrivande utvecklades. De självbiografiska anteckningarna fungerar således som ett slags loggbok över de filosofiska utredningarna och ger en ovanlig inblick i hur en kvinnas tänkande om världen kunde formos vid den här tiden.²

Självbiografien slutredigerades av Emilia Fogelklou och utgavs postumt 1931. Redan 1911 publicerades, även den postumt och genom Fogelklous försorg, en filosofisk uppsats av Zölller, utgiven i Boströmsförbundets skriftserie. Här kommer de skrifterna, tillsammans med utdrag ur makarna Zöllers brev, att utgöra underlag för en berättelse om en kvinnas kamp att formulera en världsåskådning. Det ska genast sägas att det verkligen var fråga om en kamp, i det att Zölller allt som oftast stötte på patrull och fick stånga sin panna blodig mot olika hinder som uppreste sig för henne. Hon tvingades ständigt söka nya vägar för att ge uttryck åt sitt tänkande och vi får genom hennes berättelse en inblick i denna tankemässiga brottning i vilken den boströmska filosofin spelade en central roll.³

Mötet med Boström

Siri föddes 1845 i Strängnäs med efternamnet Bergman och dog 1896 i Uppsala, 51 år gammal. Hon växte upp i Södermanland i ett intellektuellt livaktigt och religiöst präglad hem med en far som var luthersk präst och en mor som var varmt troende pietist. Siri och hennes fyra systrar fick en

gedigen utbildning i hemmet, som förutom humanistiska ämnen även inkluderade naturvetenskap. Siri var synnerligen vetgirig och läraktig och läste så mycket hon kunde. Det var en självklarhet att systrarna skulle studera för att få en allmänbildning men också för att kunna försörja sig. För Siris del innefattade detta studier i musik och hon kom som vuxen att under flera år arbeta som pianolärare.⁴

Att söka Sanningen med versalt s beskriver Siri redan från unga år som sin centrala livsuppgift. Detta sker i aktiv dialog med människor i hennes närhet och är inte utan friktioner. Signifikativ är en berättelse om hur hon vid ett tillfälle gav ett så starkt uttryck för sina ståndpunkter att det ledde till en våldsamt konfrontation med en av hennes vänner, en ung man, som sägs ha blivit så upprörd av hennes sätt att hävda sin sak att han insjuknade. Siri tycker sig ha fått en ordentlig läxa och bestämmer sig för att hennes tänkande efter det måste få en helt annan inriktning. Hon beskriver händelsen som en frälsningsupplevelse som fick henne att inse att hon inte bara kunde utgå från vad hon själv tycker är sant, utan att hennes strävan hela tiden måste vara att försöka förstå den sanning som andra människor omfattar.⁵

Dialogen med andra blev en ledstjärna för Siri, och det var i allmänhet med vänner och familj hon förde samtal. Hon ställde stora krav på sin omgivning men lika stora krav på sig själv och hon är i självbiografien aldrig nådig i sin självkritik. Det är en självprövande hållning som under hela hennes liv samsas med en god portion självförtroende och en obändig drivkraft när det gäller att gå vidare i en outtröttlig strävan att förstå och orientera sig i världen.

Av avgörande betydelse för Siris sanningssökande blev mötet med C. J. Boströms filosofi i början av 1870-talet. Läsningen väckte starka känslor hos henne och hon använder ord som ”jubel” och ”hänförelse” när hon beskriver mötet med filosofin: ”Nu kunde jag andas fritt igen”, utbrister hon och menar sig efter detta kunna ”triumfera över materien!” – det senare i polemik med samtida materialistiska tänkare. Vad var det som satte den unga kvinnans sinnen så i brand?⁶

Boströms filosofi, som under stora delar av 1800-talet var dominerande i Sverige men som aldrig fick något inflytande utanför landets gränser, var en idealism med såväl Platon som Leibniz som viktiga inspirationskällor. Enligt Boström är sinnevärlden ett bedrägligt sken och allt verkligt existerande är av andlig natur. Det andliga består av idéer som uppträder i ett slags serier från de lägsta till de högsta formerna. Den högsta idén är Gud som i sig inrymmer alla lägre idéer, vilka alla utgör bestämningar av Gud. Idéerna beskrivs som personligheter som äger ett självmedvetande och en viss relativ självständighet. Varje människa är en personlighet, men hon ingår även i sammanslutningar som exempelvis familjen och staten,

vilka utgör personligheter av en högre ordning. Enligt Boström existerar alltså en mångfald av relativt sett självständiga personligheter som alla är del av en absolut enhet.⁷

Den del av filosofin som framför allt förlänat Boström beteckningen konservativ är statsläran. Boström ivrade för en stark stat ledd av en monark, han försvarade ståndsríketsdagen och var stark motståndare till samtidens krav på ökad representation. Det var emellertid inte detta som fick Siri att jubla utan Boströms syn på kristendomen som kan betecknas som synnerligen radikal för sin tid. Det kom tydligt till uttryck i det enda verk av Boström som – anonymt – utgavs på svenska: *Anmärkingar om helfvetesläran* från 1864. Här skrädde inte Boström orden vad gäller kritik av etablerade kristna föreställningar om synden och de eviga straffen. Utifrån en platonsk ståndpunkt menade han att det onda inte har någon egen existens utan är att betrakta som en brist på godhet. Ont kan därför inte med ont fördrivas utan endast motverkas genom tillförsel av det goda. Av det skälet vände han sig mot dödsstraffet som vid den här tiden fortfarande var i bruk, och pläderade för en mer human behandling av människor som utför brottsliga handlingar.⁸

Genom kristendomskritiken hamnade Boström nära Viktor Rydbergs uppfattningar som denne hade torgfört i *Bibels lära om Kristus* (1862) och som i samtiden hade orsakat stort uppseende. Rydberg var liksom Boström starkt influerad av den platonska filosofin, vilket ledde även honom till ett avvisande av de eviga straffen och arvsynden. Såväl Rydberg som Boström tog avstånd från treenighetsläran och betraktade Jesus inte som Guds son utan som en förebild för människor att efterlikna. Gemensamt var även kritiken av underverken, vilket, åtminstone hos Rydberg, öppnade för en positiv inställning till naturvetenskapliga synsätt. Idéerna låg helt i linje med och var influerade av de livliga diskussioner rörande religionen som fördes av framför allt tyska och franska tänkare.⁹

De religiösa frågorna hade sedan barnsben upptagit Siri. Hon behärskade tyska, franska och engelska och kom tidigt i kontakt med samtida europeisk kristendomskritik. Siri tog starka intryck av Rydbergs krav om att även på religionens område följa sanningen, ”i vilken skepnad den vara månde”. Hon påverkades också av samtida uppfattningar om att Bibeln var att se som en historisk källa som andra och att den borde läsas symboliskt snarare än bokstavligt.¹⁰

Genom mötet med Boström fick Siri en filosofisk grund att stå på i utformandet av sin kristna tro. Det var en självklarhet för henne att filosofi och religion hänger samman – eller som Fogelklou formulerar det: ”Forskarandans och den religiösa innerlighetens krav har hos henne ej blott fått sällskap: *de har blivit ett* ända in i djupet av hennes varelse.” I Boströms filosofi fann Siri en gudsuppfattning som tillfredsställde hennes

sanningskrav. Det var en gud som antogs genomsyra människans hela liv även när hon själv inte är medveten om det. Det finns, framhåller Siri, en enhet i allt levande, även om det ibland verkar osynligt i oss.¹¹

Boströms filosofi har beskrivits som utvecklingsfientlig vad gäller samhällssyn men uppmanar till en utveckling på det personliga planet. Detta var något som i högsta grad tilltalade Siri. Så lyfte hon fram tanken om att alla enskilda personligheter strävar efter – eller bör sträva efter – att efterlikna de personligheter som står högre än de själva. Alla människor måste, skriver Siri, verka för att ”förvärkliga sin utvecklings grund och mål”. I det sammanhanget spelade Kristusgestalten en viktig roll som en ständigt levande och inspirerande förebild. Centralt i strävan efter att utveckla sig som person var att tjäna andra människor. I detta ingick att ge spridning åt den lära, den boströmska filosofin, som enligt Siri så tydligt visar människor hur de bör leva sina liv.¹²

Siri tog alltså till sig Boström med hull och hår och kände det som sin plikt att dela med sig av de nya sanningarna. Fadern, prästen, blev en av de första att få ta del av Siris entusiasm. Han tog uppenbarligen sin dotter på stort allvar och Siri beskriver hur han, ”av kärlek till sina barn”, uppriktigt intresserad lyssnade på hur hon varje kväll läste ur Boströms skrifter: ”Det var”, skriver Siri, ”som om den nyare tidens anda strömmat emot honom likt en mäktig flod, vars lopp det var omöjligt att stävja.” Fadern tycks överhuvudtaget ha haft stor behållning av att samtala med henne – även i frågor som rimligen inte kan ha varit helt okontroversiella för en luthersk präst. Han ansträngde sig att sätta sig in i det nya, men blev vid ett tillfälle så trött att han utbrast: ”Min söta vän, gå, gå, jag förmår inte mer.” Det Siri hade att förmedla ledde honom dock till en alltmer kritisk hållning till de så kallade dogmerna i kristendomen, framför allt föreställningarna om helvetet – vilket förstås inte sågs med blida ögon från kyrkligt håll.¹³

En tvillingsjäl

Sin blivande man, Egon Zöller (född 1844), träffade Siri på ett sanatorium i Schweiz 1872, där hon vistades som sällskap åt en sjuk vän och där Egon var för att behandla sin lungsot. De fattade tycke för varandra, gifte sig 1875 och levde sedan samman i olika tyska städer; Karlsruhe, Düsseldorf och Kleve. När Siri och Egon ingick äktenskap var det med föresatsen att de inte skulle bilda familj utan att det skulle vara ett så kallat vitt äktenskap. Orsaken var att Egons lungsot förmodades vara ärftlig, vilket gjorde att de avstod från att försöka få barn. De levde ett liv som till det yttre var tämligen odramatiskt och förmodligen liknade många andras i samma samhällsklass. De arbetade, umgicks med familjemedlemmar och vänner

och företog sig resor, både för att besöka andra platser och människor, men även som behandling för sjukdomar och då oftast i Schweiz. Flera gånger reste de till Sverige och Egon blev så förtjust i landet att han skrev en bok på tyska om Siris hemland, i vilken han ivrade för en fördjupad andlig enhet mellan Tyskland och Sverige. Till skillnad från Siri publicerade han ett flertal skrifter, bland annat om en av sina hjärtefrågor, nämligen vikten av humanistiska inslag i ingenjörsutbildningen.

Till det yttre var alltså äktenskapet inte särskilt dramatiskt, men på det inre planet desto mer. Det var en dramatik av det lite mer ovanliga slaget. Det handlade inte om otrohet eller erotiska utsvävningar – självbiografin är nära nog kemiskt ren från erotiska inslag och man får ett intryck av att makarna var nöjda med den vita karaktären av förbindelsen – utan om en annan typ av spänning. Mellan Siri och Egon fanns en laddning av sällan skådat slag, där varje ord och tanke riskerade att väcka starka känslor till liv och sätta hela relationen i fråga. I centrum för spänningarna stod den världsbild som de båda sökte formulera, och omformulera, och i vilken den boströmska filosofin spelade en huvudroll. I självbiografin får man följa de dramatiska förvecklingarna och spänningen hålls vid liv ända till historiens (sorgliga) slut.

När Siri mötte Egon fann hon i honom en tvillingsjäl. Hon beskriver hur han drevs av samma vilja som hon att söka sanningen och att verka för andra människors bästa. Likt Siri omfattade han en tolerant form av kristendom, måhända påverkad av det faktum att hans far var katolik och modern protestant. Egon trodde inte på någon personlig gud, han var tveksam till Bibeln som sanningskälla och moralen var för honom viktigare än gudstron – ja, den var grunden för hans religiositet. Man kan förstå parets glädje över att ha hittat varandra och kunna förenas i en gemensam livssyn. De skulle, skriver Siri, genom sitt äktenskap bli ”ett i Sanningen”.¹⁴

Redan tidigt i deras bekantskap blev Siri besatt av tanken att presentera Boström för Egon och när de förlovade sig gav hon honom – trots att de kommit överens om att inte ge några sådana – en fästmögåva som troligen hör till de mest originella som en fästman någonsin har fått. Den bestod av Siris översättningar av en del av Boströms arbeten till tyska, vilket skulle göra det möjligt för Egon att läsa den svenska filosofen. Det var, skriver Siri, ett uttryck för ”hela min längtan att sörja för Egons andliga lycka och fullkomlighet”. Och det gav effekt – även Egon blev helt tagen av den boströmska filosofin och lika entusiastisk som Siri. Han kom snart att presentera Boström för en tysk publik i texter vilka Siri beskrev som ”våra barn, som vi sände ut för att bidra till att lindra den andliga nöden i världen”.¹⁵

Genom Boströms filosofi fick de också en manual för deras liv tillsammans som de gav beteckningen andligt äktenskap. Det var som taget ur

Makarna Siri och Egon Zöller, under sin tid som gifta i Tyskland 1875–1891. Siri Zöller & Emilia Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi. Historien om ett äktenskap och en livssyn* (1931). Foto: KB.

det idealistiska systemet där gemenskapen mellan makarna utgjorde en egen personlighet i en högre andlig enhet. Detta blev en helt ny upplevelse för Siri, som fram till dess hon mötte Egon hade trott sig vara ensam i sitt förhållande till Gud. I brev under förlovningstiden beskriver paret den kommande föreningen i synnerligen högstämnda ordalag, som något som bygger på "själarnas frändskap ända in i det djupaste djupet, på den fulla gemenskapen, på strävan efter att bli ett allt fullkomligare helt". Detta

fick dock, det var de båda överens om, inte innebära att man skulle offra allt för den andra – då fanns nämligen en risk för ett slags äktenskapets panteism, som Siri erkänner att hon tidigare omfattat och som innebar att hon då skulle ”ha gått upp i honom [Egon] som panteisten i sin gudom och på så sätt förlorat sin egen självständighet”. I enlighet med detta är Egon angelägen om att framhålla att all egenkärlek ska bekämpas men att självkänsla är något positivt. När det gäller den andliga gemenskapen kan man föreställa sig att förbindelsens vita karaktär gjorde den särskilt lämpad för den boströmska manualen, i det att en utveckling av personligheten enligt Boström skedde genom en gradvis frigörelse från det sinnliga.¹⁶

Den andliga gemenskapen stod i centrum och strängt taget, menade båda, behövdes inte någon vigsel för att bekräfta denna. Att de ändå beslutade sig för giftermål hade med konvensansens krav att göra, eftersom det annars skulle vara svårt för dem att leva samman. Av Siris framställning att döma var hon nöjd med detta arrangemang. Det innebar att hon inte skulle behöva ge upp sitt arbete men ändå kunna leva tillsammans med den hon älskade. Hon var ju fostrad till att kunna försörja sig själv, och att arbeta var en självklarhet för henne, liksom även för Egon – hennes självständighet var, skriver Siri, hans största skatt. Siri var rädd för att hon om hon inte arbetade skulle kunna bli Egons klängranka, vilket hade blivit förödande för dem båda och inte minst för honom, eftersom det hade riskerat att förkväva hans självupppoffrande sida och göra honom till en självisk tyrann. Så resonerar Siri med det signifikativa tillägget: ”utan att ändå i längden lyckas förkväva min starkt utvecklade individualitetskänsla”. Hon var medveten om den starka drivkraft hon hade och insåg nog att risken för att bli en klängväxt för henne var utomordentligt liten.¹⁷

Det andliga äktenskapet började mycket bra. Siri och Egon odlade den andliga gemenskapen och Siri beskriver den i närmast religiösa ordalag. Det var inte fråga om någon traditionell religiositet och de gick sällan i kyrkan. I stället sökte de uttryck för det gudomliga i naturen och i konsten, inte minst i musiken, och Siri liknar relationen mellan olika stämmors samspel i ett musikstycke med den mellan makarna i det andliga äktenskapet. Liksom i äktenskapet är stämmorna fullt självständiga melodier som utvecklar sig på sitt eget sätt men som sammansmälter i ett harmoniskt helt. Naturen spelar en viktig roll och i självbiografin skildrar Siri olika landskap som de vistas i. Oftast handlar det om berg och stora vidder och vad gäller såväl naturen som konsten präglas beskrivningarna av känslor av storhet och oändlighet. Boströms system förenar dem och eventuella meningsskiljaktigheter är smärtsamma. Så berättar Siri hur hon under en promenad i alperna började gråta så häftigt att hon inte kunde se Genève sjön genom tårarna, på grund av deras olika uppfattningar om huruvida staten och folket var att betrakta som skilda personligheter.¹⁸

När de gifte sig var Egon ännu inte klar med sin ingenjörsexamen och de levde då på inkomster från Siris pianolektioner. Egon, eller ”fru Egon” som de kallade honom, tog hand om hemmet – han handlade, lagade mat, såg till att hennes kläder var i ordning inför konserter och var sammantaget, skriver Siri, ”vårt lilla hems hjärta”. Det var, konstaterar hon, upp- och nedvända världen, men tillägger: ”Vi voro så lyckliga och glada som dagen var lång.” När Egon blev klar med sin examen 1877 och fick en anställning fick de hjälp i hemmet och Siri blev fri att helt ägna sig åt sitt skrivande.¹⁹

Så inleddes det arbete som kom att prägla resten av Siris liv. Hon fyllde en rad anteckningsböcker med tankar om tillvaron, och böckerna blev alltså med åren väldigt många. Viljan att sprida lärdomarna till människor i omgivningen var fortsatt stark. Ett av föremålen för detta blev Siris syster Ellen Bergman, en intressant person i sin egen rätt, som tog aktiv del av det samtida stockholmska kulturlivet. Hon var liksom Siri professionell musiker och dessutom engagerad i tidens kvinnorörelse och aktiv teosof. Siri oroade sig för sin syster som hon menade hade kommit på orätta vägar och markerade sitt avstånd till den samtida kvinnorörelsens i hennes tycke alltför ”onaturlig[a] och omstörtande” karaktär. Hon beklagade sig också över det växande intresset för mysticism, som teosofin ju var en del av. Siri såg som sin uppgift att få systemen på bättre tankar genom att ge henne insikter i den boströmska filosofin. Det resulterade i många och långa brev, vilka emellertid inte lyckades övertyga Ellen som förblev kritisk till det Siri skrev.²⁰

En del av det som Siri skrev om Boström skickade hon till Axel Nyblaeus, professor i filosofi i Lund och god vän till makarna Zöller. Nyblaeus var den som hade introducerat Boström för Siri. Han var anhängare till Boströms filosofi men skilde sig från sin lärofader genom att vara betydligt mer öppen för liberala idéer än denne. Nyblaeus hade också en mer positiv syn på konsten, som han menade att Boström inte hade någon känsla för. Han kom att spela en viktig roll för både Siris och Egons filosofiska utveckling och om Siris skrift skrev han uppskattande att den ”innehåller ingenting mindre än grunddragen till en filosofiskt-religiös världsåskådning utmärkt både genom djupsinnighet och helhet.” Särskilt värdefullt var, menade han, hennes bidrag till ”en spekulativ kristologi” och ett ”djupt medvetande om konstens väsen”.²¹

Mopsiader och grisar

En som inte delade Nyblaeus uppskattning av Siris skrivande var Egon. I takt med att antalet anteckningsböcker växte, blev han allt mer betänksam och gav böckerna de nedlåtande beteckningarna mopsiader och grisar.

Han skämtade gärna om hennes arbete och hävdade att den enda människa som hade nytta av det hon skrev var pappershandlaren som fick så många anteckningsböcker sålda. Eftersom Siri enligt Egon talade bättre än hon skrev, borde hon i stället ägna sig åt att samtala med människor i omgivningen. Som alltid tog Siri Egons invändningar på största allvar och bestämde sig för att i ännu högre grad än tidigare förmedla sina uppfattningar muntligt, som ett sätt, skriver hon, att ge idéerna en praktisk förankring.²²

En av Siris adepter blev värdinnan i ett av de hus de bodde i. Som ett sätt att få henne att erfara den gudomliga närvaron i vardagen ledde Siri värdinnan genom hennes kök då det låg i mörker och genom att röra vid föremålen framkallades minnen av dessa som alltså inte var synliga för blotta ögat men som ändå kunde erfaras. Så var det också med det gudomliga ljuset, förklarade Siri för värdinnan, att det fanns närvarande och ledde människorna även då allt syntes ligga i mörker. Siri var pedagogisk och i flera fall tämligen förnumstig i kontakterna med människor som hon sökte bibringa de andliga sanningar hon själv omfattade. I flera fall gav hon råd i form av rena moralkakor om hur andra borde leva sina liv för att bäst tjäna mänskligheten – allt enligt hennes devis om att varje människas plikt är ”att på något sätt bidra till samhällslyckan”.²³

Siri mötte dock mothugg från flera håll. Så berättar hon om hur hon en hel natt ligger sömlös och funderar över om det är omöjligt att tro på Kristus genom Gud i stället för att tro på Gud genom Kristus. Hon ställer frågan till en pastor i bekantskapskretsen och får då av honom höra hur farligt det är för kvinnor att ägna sig åt alltför abstrakt tänkande, eftersom deras fantasi så lätt leder dem på avvägar. Även detta tog hon till sig, men utan att för den skull kunna sluta tänka och skriva.²⁴

Den engelske lärde

År 1888 inträffade något som fick en avgörande betydelse för Siris livssyn – och för äktenskapet med Egon. Under sommaren blev makarna nämligen bekanta med den engelske matematikern och filosofen Karl Pearson som de träffade på en kurort i Schwarzwald. Pearson var i samtiden känd för sin radikalism när det gällde såväl politiska frågor som livssyn i stort. Siri och Egon inledde ett samtal med honom som, när vistelsen var över, fortsatte i brevform. Siri tog mycket starka intryck av Pearson, medan Egon, som till en början även han var tilltalad av engelsmannen, snart blev mer betänksam. I Siris självbiografi beskriver hon hur ”den engelske lärde”, som hon kallar honom, kom att spela en viktig roll för hur hennes tänkande utvecklades. Att Siri inte nämner Pearson vid namn vittnar om den starka laddning han hade för henne. Mötet med Pearson låg helt klart

i paritet med det som hände i mötet med Boström – Siri gör även själv den jämförelsen – och när Pearson sänder henne boken *The Ethic of Free-thought* (1888) utbrister hon: ”Jag jublade däröver som i min ungdoms dagar, då boken om Boström föll i mina händer.”²⁵

Med hjälp av ”den engelske lärde” menade sig Siri bli mer öppen för den yttre verkligheten och hon började ifrågasätta det hon tidigare hade sett som självklarheter. Hon skriver att hon blev mer mottaglig för ”den strängt empiriska vetenskapens språk” och ser nu ”för första gången vetenskapen, icke bredvid religionen, utan vetenskapen själv som religion”. Detta ledde henne även till en ny syn på sinnligheten. Den starka känslan för musik vidgades till att omfatta allt som kan erfaras med sinnen. Hon tyckte sig se hur man genom olika sinnen kan nå det andliga och erfara hur det andliga och materiella hänger samman och förutsätter varandra. Mötet med Pearson innebar också ett uppvaknande vad gäller sociala frågor. Så konstaterade hon hur fabriksarbetande kvinnor i grannskapet slet orimligt hårt och när hon vid ett tillfälle besökte Berlin, där hon tidigare flera gånger varit, såg hon hela staden i ett nytt ljus där hon nu slogs av de skarpa kontrasterna mellan lyx och nöd. Hon beskriver efter detta samhället som delat i ”två stora klasser: den som *behövde hjälp* att få ett rikare liv, och den som *behövde lämna hjälp* för att få ett rikare och lyckligare liv”.²⁶

Förändringen ledde henne även till en ny syn på den historiska utvecklingen – och om detta förde hon och Egon livliga diskussioner. Där Egon såg historien som en serie upp- och nedgångar, såg hon en riktning i den historiska utvecklingen och en möjlighet för människan att gripa in i skeendet. Hon tyckte sig stå inför en historisk vändpunkt, och hävdade att om man bara lärde känna människans natur, så skulle man förstå att hon då måste ”*till en del själv kunna skapa historia*”.²⁷

Den tankeprocess som Siri genomgick illustrerar det skifte i åskådningar som präglade de sista årtiondena av 1800-talet – i Sverige och i västvärlden i stort. Genom Pearson fick hon del av hela det i mångas ögon radikala idépaket som fick stor betydelse i samtiden. I och med detta började Boströms tänkande framstå som allt för trångt. Utan att helt ta avstånd från de grundläggande idéerna i den boströmska filosofin beskriver Siri den nu som alltför abstrakt och menar att Pearsons tänkande för henne har bidragit till ett ”förökat liv”. Förändringen innebar dock inte någon ny syn på vare sig religionen eller äktenskapet – drömmen om den andliga gemenskapen var fortsatt levande om än efterhand allt mer sargad av det hon och Egon kom att gå igenom.²⁸

Siri beskriver hur inspirationen från Pearson förändrar förutsättningarna för hennes arbete. Egon delar inte hustruns entusiasm för de nya synsätten och nu inleds en smärtsam period i deras liv tillsammans. En kil hade förts in i deras andliga äktenskap, värre än en kroppslig otrohets-

historia, och inget blev sig riktigt likt efter detta. Egon blev allt mer kritisk till Siris skrivande och till hennes uppfattningar i stort. Han varnade henne nu för att ens tala om sitt arbete med andra och han började till och med anse, skriver Siri, att det var ”hans plikt att försöka hindra mig från mitt arbete”. Eftersom Siri som sin främsta uppgift ser ”att hålla Egon frisk och duktig” vållar detta henne stort bekymmer. De delar båda uppfattningen om att det viktiga i livet är att bidra med så mycket gott som möjligt till världen och i detta är Egon Siris förebild. Det viktigaste för Siri blir därför att ge Egon förutsättningar att arbeta i lugn och ro. Samtidigt hade hon hoppats att med sitt eget arbete kunna hjälpa andra, men det fick inte ske till priset av Egons lidande. Hon måste alltså underkasta sig hans vilja – det ingår, menar hon, i deras gemensamma livsuppgift. Det låg också i linje med den boströmska uppfattningen (vilken delades av många i samtiden) om att mannen rent intellektuellt stod högre än kvinnan, vilket Siri formulerar som ”den starkare utpräglade insikt om verklighetens sanning, som åter är egendomlig för mannens natur”.²⁹

Den fortsatta utvecklingen blir dramatisk. På en direkt fråga om inte Egon ser något värde alls i Siris arbete svarar han ”med den allra djupaste övertygelse”: ”Nej, icke det ringaste.” Siri intalar sig att hon nu måste stå ut med att inte bli förstådd av Egon. Han å sin sida ser det alltmer som sin plikt att försöka hindra henne från att skriva och hon ställer sig frågan om det vore rätt att ”trampa mig fram över Egons lidanden till mitt arbetes fulländning”. Det hela sätts på sin spets då Egon en dag plötsligt lämnar huset för en promenad utan Siri och hon skyndar efter honom. Egon berättar då att han på grund av hennes arbete inte längre kan arbeta själv. ”Det fattades honom både kraft och lust, och han såg riktigt angripen ut”, skriver Siri. ”Jag uppger mitt arbete”, säger då Siri till Egon, som lugnt svarar henne: ”Jag visste, att du skulle göra det”.³⁰

Morgonen efter promenaden ser Egon glad och lättad ut, medan Siri sjunker allt längre ned i missmod. När hon försöker riva sönder några anteckningsböcker utan att lyckas, jämför hon sig med Agnes i Henrik Ibsens skådespel *Brand* som håller fast vid det döda barnets kläder, även då barnet är dött. Det föreföll mig, skriver hon, ”som om den livstråd vore avsliten, som band mig vid Egon och alla andra människor, vilka jag känt alltsedan min barndoms första tider”. I det starkaste avsnittet i självbiografen beskriver Siri hur hon försöker läsa psalmer för att lindra sin smärta men inte tycker sig ha rätt att i dem söka sanningen, då hon själv kastat den ifrån sig genom att inte följa den i sitt arbete. Att bedja några böner hade hon heller inte gjort på länge: ”Mitt arbete hade varit min bön, mina psalmer, min predikan och min kyrka. Jag hade tänkt därpå från det jag vaknade och tills jag somnade, det var min andakt och på samma gång mitt liv. Någon andakt, skild från mitt arbete, hade jag icke haft behov av.”³¹

Siri Zöller 1885. Siri Zöller & Emilia Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi. Historien om ett äktenskap och en livssyn* (1931).
Foto: KB.

Efter detta ser hon som sin uppgift att enbart ägna sig åt att försöka förstå Egon bättre. ”Emedan jag även fann Egons liv vara det vackraste, så ville jag försöka leva som han, ehuru jag var rädd, att jag kunde det endast, när jag kände mig så förkrossad som nu.” Hon försöker läsa om Egons texter för att förstå honom bättre, men det går trögt, hon är mycket trött och ”kunde icke heller återhålla de objudna tårarna”. Hennes tillstånd påverkar Egon så till den grad att han slutligen ber henne att återta sitt arbete, vilken hon emellertid inte vill gå med på.³²

Det är frestande att se det kompromisslösa i Siris väsen inte bara som en del av hennes personlighet utan något som präglade samtiden. Ordet sanning hade en särskild laddning och det fanns under senare delen av 1800-talet flera uppmärksammade exempel på hur sanningskravet kunde orsaka konflikter mellan närstående. I det i samtiden uppmärksammade dramat *Brand* som Siri refererade till, blev fru och barn offer för huvudpersonens, prästen Brands, kompromisslösa syn i religiösa frågor. Ett annat omtalat exempel var författaren Leo Tolstoj som gentemot sin hustrus vilja gick sin egen väg för att sätta sina idéer i verket. För många var både Brand och Tolstoj förebilder – men det är värt att notera att det är Brands hustru, Agnes, hon som alltså blir ett offer för Brands sanningsiver, som är den som Siri identifierar sig med.

När det gäller Siris skrivande kan man fundera över vad det var som gjorde Egon så negativt inställd. Vad var det som var så bekymmersamt – ja, rentav smärtsamt för honom? Var det sanningskravet som gjorde honom tvingad att säga att han alls inte trodde på det hon skrev? Var det den tungfotade stilen som plågade honom? Var han orolig över den besatthet som präglade Siris arbete? Kanske tyckte han att det hela var helt uppåt väggarna – vid något tillfälle kallade han hennes arbete för ”verkligheten under tokighetens slöja”. Var han missunnsam och kanske till och med svartsjuk när det gällde den inspiration hon hämtade från Pearson? Grundade sig hans aversion på en djupgående – och växande – skillnad i världssyn mellan makarna? Svaren på frågorna ges inte i självbiografen. Det verkar i alla händelser vara alltför enkelt att tro att hans avoghet skulle bero på att hon som kvinna sysslade med filosofiska frågor. Man får inte intryck av att det var att Siri skrev som störde honom, utan om sättet hon skrev på och innehållet i det hon skrev.³³

Den äktenskapliga krisen räddades genom en god väns medlande insats. Det gjordes en överenskommelse så att de båda skulle kunna arbeta i fred för den andra – eller rättare så att Egon skulle kunna arbeta i fred för Siri. Det ledde till att hennes anteckningsböcker togs bort från det rum som han arbetade i, den så kallade björnhålan, och placerades i notskåpet i matsalen, där Siris arbetsplats var. Egon kunde besöka Siri i matsalen när han ville, men hon fick be om tillåtelse att gå in i hans arbetsrum. Promenader skulle de företa på egen hand, och på kvällarna skulle Siri spela piano för att lugna honom.³⁴

Siri beskriver hur de efter detta kände sig räddade ur en stor nöd. Hon kunde alltså fortsätta med sitt arbete, och det gjorde hon med liv och lust. Boström var nu, i slutet av 1880-talet, ett passerat kapitel – när hon försökte läsa honom ”*så gick det icke längre*”. Hon hade blivit alltmer övertygad om att det boströmska systemet behövde kompletteras. Hon tyckte sig också se att de texter som Egon hade skrivit före bekantskapen med Boström var mer levande än de han skrev senare. Egon skulle, menade Siri, bli mycket mera harmonisk, ”om han kunde släppa den mängd filosofiska abstraktioner, som sutto ingrodda hos honom liksom hos mig sedan många år tillbaka”. Det här var dock inget hon pratade med Egon om. Den relativa – och, skulle det visa sig, tillfälliga – harmoni de hade uppnått skedde till priset av ett tyst erkännande av att de nu omfattade skilda åskådningar.³⁵

När Siri underkastade sig Egons vilja fick det direkta konsekvenser för förhållandet till Pearson. Hon var fortsatt mycket påverkad av dennes tänkande och formulerade ett brev till honom som handlade om hur hennes arbete numera ”rörde sig mellan filosofien, naturvetenskaperna och livet”. Hon visade brevet för Egon som avrådde henne från att skicka det och som påpekade att han tyckte att Siri hade en alltför stor auktori-

tetstro på ”den engelske lärde”. Siri rev sönder brevet och Egon skrev därefter själv till Pearson och framhöll olikheterna i deras uppfattningar och att det endast var sammanträffandet i Schweiz, i orten Saig, som bundit dem samman. Det var ett rejält avspisande och Siri blev mycket beklämd, ”ty det var icke sant, att huvudsambandet mellan den engelske lärde och oss var Saig”. ”För mig”, fortsätter hon, ”var huvudsambandet mellan oss mitt arbetes överensstämmelse med hans verk, och Egon nämnde ju ingenting därom”. Eftersom hon inte alls kan instämma i det Egon skriver sätts sanningskravet åter på stora prov. Efter en inre kamp ger hon dock vika och meddelar Egon att hon är nöjd med det han har skrivit och att han kan skicka brevet. Efter det tar inte Siri några initiativ när det gäller Pearson och kontakten upphör. Siri är naturligtvis alltför medveten om att hon svikit sanningen och ställer den ”vid varje menings-skiljaktighet återkommande fråga, om det icke voro min plikt att lämna Egon, då jag icke kunde gå in på hans åsikter utan att vara osann, och icke stå fast vid mina utan att vara kärlekslös.”³⁶

Vid ungefär samma tid blev Siri berövad möjlighet att undervisa en av sina ”elever”, tjänsteflickan Anna. Orsaken var att omgivningen uppfattade undervisningen som alltför kritisk mot den katolska kyrkan. Detta blev ett hårt slag för Siri: ”Jag kände nu som om mitt arbete med sista roten blivit uppryckt ur det praktiska livet.” Och hon frågade sig var hon nu skulle finna en utgångspunkt för skrivandet. Den relativa harmoni makarna hade uppnått i äktenskapet var uppenbarligen inte heller tillfredsställande för Siri. Hon leds, typiskt nog, till insikten att hon för Egons skull borde lämna honom för att han skulle få ro. Samtidigt kan hon inte lämna honom ensam utan att han får den praktiska hjälp han behöver. ”*Detta var mitt Golgata*”, skriver hon, och konstaterar att det var ett synnerligen ynkligt slut på viljan att göra gott.³⁷

I det stummas värld

I denna dystra sinnesstämning slutar Siri Zöllers självbiografiska anteckningar. Fogelklou har emellertid fogat till avsnitt som skildrar Siris och Egons fortsatta liv och som bygger på brev från Siri och på Alfhild von Bahrs anteckningar. Här får vi veta att Siri aldrig lämnade Egon och det verkar som om de åter hittade ett slags *modus vivendi* och ett någorlunda bra liv tillsammans. ”Vi menade därför”, skriver Siri, ”att det icke var någon orätt mot människorna att vi stannade hos varandra, ehuru vi för mitt arbetes skull icke voro allt i ett.” Nu som tidigare var musiken och humorn viktiga som bindemedel. De skämtade gärna och liksom tidigare framför allt om Siris arbete. Siri var med på skämten och anammade Egons nedlåtande uppfattningar om hennes skrivande, samtidigt som detta fortfor

att vara navet i hennes liv. Kanske blev också Egon efter hand mer försiktigt inställd till hennes arbete. Så berättar Siri hur man vid hans död – Egon dog 1891 i en olycka med skenande hästar – i en av hans rockfickor hittade en artikel med understrykningar som han hade gjort för att hon skulle kunna använda dem i sitt arbete.³⁸

För Siri blev det efter Egons död mindre viktigt att slutföra arbetet – en lika originell present som fästmöpresenten en gång var, blev den julklapp hon ville ge sina syskon bestående av ett löfte att lägga ned sitt arbete så att de skulle slippa bli blamerade för hennes skull. Så mycket mer skrivande tycks det heller inte ha blivit, men anteckningsböckerna bevarades alltså. Det var i det läget som Siri kontaktade sin syster, Alfhild von Bahr, med frågan om hon och hennes man kunde tänka sig att ta hand om anteckningarna i det fall arbetet inte blev klart innan hon dog. Det handlade om hundratals små anteckningsböcker, och när Siri såg hur Alfhild bleknade vid åsynen av skåpets innehåll så tillade hon att det självklart bara var ”om ni kunna och vilja, kom ihåg det, intet tvång”. Efter Siris död utspelade sig ironiskt nog ett slags repris på dispyterna om arbetet mellan Siri och Egon. Siris syster Ellen menade nämligen att man skulle låta skrifterna ligga; ”sådana kunna arbetena vara, att de måste ligga”, medan Alfhild förklarade att hon tror på Siris arbeten ”därför att jag tror på henne själv”.³⁹

Efter Egons död hade Siri flyttat tillbaka till Sverige och blivit alltmer ensam med sina tankar. Hon upphöjde Egon till skyarna och liknade honom vid en Kristusgestalt. Hon talade gärna med unga människor, skriver Fogelklou, men ”träffade sällan eller aldrig i tankeintensitet jämbördiga”. Och, noterar Fogelklou, ”tankeströmmen vill ej stanna”. Det verkar som om Siri mot slutet blev rätt så förvirrad och hon bodde då på Samariterhemmet i Uppsala. Döden inträffade en vacker septemberdag 1896 då Siri satt på en trappa invid ett öppet fönster och plötsligt föll handlöst ut genom fönstret ned på marken och dog, endast 51 år gammal. Den livssyn hon sökte formulera förblev därmed, skriver Fogelklou, ”i det stummas värld”.⁴⁰

En anomali?

Siri Zöllers livslånga brottning med det boströmska tänkandet ligger långt ifrån bilden av detta som en verklighetsfrämmande filosofi, lämpad för fackfilosofer och konservativa ämbetsmän och utan attraktionskraft för unga människor. Det är nu dags att återkomma till frågan om huruvida berättelsen om Zöller är ett ovanligt undantag eller om det finns skäl att revidera bilden av den boströmska filosofins verkningar under senare delen av 1800-talet. Det finns anledning att tro att det senare är fallet och att det är dags att se boströmianismen i ett nytt ljus.

Det ska genast sägas att den bild av den boströmska filosofin som ges i litteraturen bör kompletteras snarare än revideras. Kompletteringen handlar om att uppmärksamma Boströms uppfattningar om religionen i högre grad än som tidigare gjorts. Även om hans kristendomssyn har funnits med i redogörelser för filosofin har man inte insett vidden av vad den delen av hans tänkande har betytt – något som kan tillskrivas ett påtagligt element av religionsblindhet. Det bör dock påpekas att en sådan blindhet inte har präglat äldre forskning, som givit betydligt större uppmärksamhet åt den delen av Boströms tänkande. Det gäller framför allt kyrkohistorikern Edvard Rodhe som i sin bok om den religiösa liberalismen från 1935 ger stort utrymme åt Boströms kristendomssyn och beröringspunkterna mellan den och Viktor Rydbergs. Av Rodhes framställning framgår hur radikal Boström var i det här avseendet och i vilken hög grad hans uppfattningar skilde sig från dem inom dåtidens kyrka. Det var idéer som uppfattades som nya i samtiden, och det är mot den bakgrunden vi ska läsa Zöllers formulering om att faderns möte med Boström var som att ”den nyare tidens anda strömmat emot honom”.⁴¹

Vi har sett att det som fick Zöller att jubla när hon tog del av Boströms tänkande var den filosofiska grund hon genom detta fick för utformandet av en ny trosuppfattning. I ett läge då hon var nära att lämna kristendomen helt och hållet, erbjöd Boström en tro som var förenlig med det sanningskrav som Zöller höll så högt. Det innebar att hon kom att omfatta ett gudsbegrepp som i viktiga avseenden skilde sig från det inom kyrkan. Det var en uppfattning som låg nära panteistiska synsätt enligt vilka gud är ”allting”, men som gav utrymme åt föreställningar om en personlig Gud. Den boströmska guden var emellertid inte en gud som på något påtagligt sätt griper in i människors liv och Zöller berättar att hon sällan bad. Det centrala för henne var insikten i människans delaktighet i det gudomliga och att hennes uppgift är att, med idealmänniskan Jesus som förebild, sträva efter att bli alltmer fullkomlig. Den kyrkliga institutionen blev för Zöller mindre viktig och det var genom konsten och naturen som hon starkast erfor närvaron av det gudomliga.⁴²

Rodhes utförliga behandling av Boströms radikalism i religiösa frågor har inte i någon större utsträckning följts upp i historieskrivningen – med ett viktigt undantag. Det är litteraturvetaren Ulf Wittrock som i sin bok *Ellen Keys väg från kristendom till livstro* från 1953 uppmärksammar den betydelse den boströmska filosofin fick för Keys tänkande under en period på 1870-talet. Keys intresse för Boström väcktes av en grupp kvinnor som tagit starka intryck av dennes filosofi och där den mest drivande var Hildegard Björck, den första kvinna i Sverige att avlägga en akademisk examen (i medicin). För dessa kvinnor var det, liksom för Zöller, Boströms kristendomssyn som inspirerade – statsläran såg de som helt för-

åldrad – och filosofin kom att fungera som utgångspunkt för formandet av en ny trosuppfattning. Key var till en början motvillig men blev efterhand alltmer fångad av det boströmska tänkandet och beskrev detta i linje med Zöllers formuleringar om faderns möte med Boström som att ”ljusfloder strömmat in på mig”. Liksom för Zöller fick gudsbegreppet och personlighetstanken stor betydelse för Key och det bidrog till en frigörelse från föreställningar om en gud som griper in i människors liv och gav plats för idéer om människans potentiella gudomlighet.⁴³

Av Wittrocks redogörelse framgår att det finns stora likheter mellan Ellen Keys och Siri Zöllers tillägnelse av Boströms filosofi. Även Key genomgick en åskådningssmässig kamp och det var med stor möda som hon steg för steg och med stöd av det boströmska tänkandet utvecklade en ny tro. Mot slutet av 1800-talet kom detta att resultera i utformandet av den så kallade livstron, där tron på Gud hade ersatts av en tro på ”livet”. Genom livstron gick Key betydligt längre än Boström i kritiken av kristendomen och i hennes system införlivades de materiella sidorna av tillvaron som Boström var så negativ till. Dessa viktiga skillnader till trots finns stora beröringspunkter mellan livstrons och den boströmska synen på människans förhållande till det gudomliga, eller ”livet” med Keys beteckning. Liksom hos Boström var hos Key det platonska inflytandet framträdande och i båda fallen kan man tala om en platonskt färgad erostanke enligt vilken människan förmodas ha en potential att alltmer närma sig det gudomliga.⁴⁴

Man kan alltså konstatera att den boströmska filosofin för Key, liksom för Zöller, fungerade som en ledstång på vägen mot nya synsätt som alltmer fjärmade sig från en traditionell kristendom. Ett annat exempel på detta är den så kallade förnuftstron som utformades under senare delen av 1870-talet med ambitionen att formulera en trosuppfattning förenlig med förnuft och vetenskap. Det var idéer som låg i linje med Boströms och Rydbergs kristendomskritik och i de förnuftstroendes tidskrift *Sanningssökaren* kom det boströmska inflytandet tydligt till uttryck, framför allt i resonemang kring gudsbegreppet och om människans förhållande till det gudomliga. Likheterna mellan Zöllers och Keys idéer är slående och även för de förnuftstroende kom de boströmska uppfattningarna att inspirera till en tro som i viktiga avseenden skiljer sig från den etablerade kristendomen.⁴⁵

Vi ser alltså hur Boströms tämligen abstrakta gudsbegrepp på 1870-talet hos flera tänkare bidrog till en frigörelse från föreställningen om en personlig gud. För Ellen Key och flera med henne kom det att innebära en rörelse mot panteistiska idéer enligt vilka tillvaron i sig ses som gudomlig. Hos Key kom Gud att ersättas av ”livet” och för Zöller blev naturen och konsten en manifestation av det gudomliga. För de båda blev även kärleken mellan man och kvinna ett uttryck för något närmast gudomligt.

Det var som om det relativt ”tomma” och abstrakta gudsbegreppet i den boströmska filosofin lät sig väl omformas till alternativa trosuppfattningar. När det gäller de förnuftstroende blev det panteistiska draget efter hand allt mer framträdande och mot slutet av 1880-talet kom flera av dess företrädare att ansluta sig till de teosofiska och spiritistiska rörelserna. Här talades det oftare om andlighet än om Gud eller något gudomligt. Banden till Boström blev svagare – filosofin fungerade just som en ledstång snarare än ett slutmål – men spåren av de religiösa uppfattningarna fanns kvar.⁴⁶

För ett flertal tänkare inspirerade således den boströmska filosofin till omformuleringar och till och med avsked från den etablerade kristna läran. Självklart var det inte denna filosofi enbart som ledde fram till nya trosuppfattningar men den var en av flera faktorer. De genomgripande förändringarna på det religiösa området var del av en större västerländsk rörelse som fick skilda uttryck i olika kulturområden. Vad gäller svenska förhållanden hade såväl Rydberg som Boström stort inflytande och med tanke på den dominans den boströmska filosofin hade i Sverige är det av stor vikt att studera detta närmare. I forskningen har inflytandet från Rydberg lyfts fram men mer sällan det från Boström. Som redan sagts verkar det som om Boström spelade en lite annan roll än Rydberg, genom att tillhandahålla en mer utarbetad filosofisk åskådning som grundval för en ny trosuppfattning, vilket attraherade många intellektuella i samtiden. Att inflytandet från Boström sträckte sig långt utanför seminarierummen är tydligt, liksom att det var ett flertal kvinnor som tog starka intryck av filosofin. Mer forskning behövs dock för att se omfattningen och karaktären av detta.⁴⁷

Klart är att berättelsen om Siri Zöllers tillägnelse av den boströmska filosofin ledde henne till en religiositet där naturen, konsten och kärleken stod i centrum. Det var fråga om ett fjärmande från den etablerade kristendomen om än med fortsatt kristna förtecken. Det innebär att hon kan placeras i den linje av förändring på det religiösa området som inleddes med den omfattande kristendomskritiken vid mitten av 1800-talet och som resulterade i utformandet av alternativa trosföreställningar under senare delen av århundradet.

Det har blivit alltmer tydligt att det religiösa tänkandets förändringar i Sverige och i västvärlden i stort, är en långt ifrån rätlinjig utveckling och att beteckningen sekularisering är ett alltför trubbigt begrepp för att fånga in skeendet i hela dess komplexitet. Klart är att kritiken av och avskedet från kristendomen sällan utmynnade i ett tomrum, utan snarare i omformuleringar och i framväxten av andra typer av trosföreställningar. En formativ period vad gäller sådana förändringar var utan tvekan den tid då Siri Zöller var verksam och i beskrivningar av detta behöver vi i större utsträckning än vad som tidigare varit fallet uppmärksamma den dynamiska roll som den boströmska filosofin spelade.⁴⁸

Noter

1. Den boströmska filosofin behandlas i Svante Nordin: *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall* (Lund, 1981); Sven-Eric Liedman: ”Boströmanerna” i 17 uppsatser i *svensk idé- och lärdomshistoria* (Stockholm, 1980), 253–266; och Sven-Eric Liedman: *Att förändra världen – men med måtta. Det svenska 1800-talet speglat i C A Agardhs och C J Boströms liv och verk* (Stockholm, 1991). Det saknas nyare forskning om den boströmska filosofin, dock spelar den en betydelsefull roll i Mats Persson: *Förnufts-kampen. Vitalis Norström och idealismens kris* (Stockholm/Stehag, 1994) och i Johan Sundeen: *Andelivets agitator. J A Eklund, kristendomen och kulturen* (Lund, 2008). Citatet från Nordin: *Den boströmska skolan*, 202.

2. ”Inledning” i Siri Zöller & Emilia Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi. Historien om ett äktenskap och en livssyn* (Stockholm, 1931), 3–9, citat 7.

3. Det finns inte mycket skrivet om Siri Zöller. I inledningen till självbiografen och i noter ges biografiska data av Emilia Fogelklou, och i en uppsats i samma volym skriver Fogelklou om Zöllers livssyn, Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 3–9, 261–280. En presentation av Zöller finns också i tre artiklar av Fogelklou med rubriken ”En undangömd filosof. Om Siri Bergman-Zöller och hennes självbiografi” i *Tidevarvet* 1930, nr 3, 4 och 5. En kortare inledning av Fogelklou finns i den postumt utgivna Siri Zöller: *En skrift. Inledd och sovråd av Emilia Fogelklou* (Stockholm, 1911), utgiven i serien Smärre skrifter utgivna av Boströmsförbundet. Brev mellan Siri och Egon Zöller från förlovningstiden finns publicerade i Alfhild von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga. Samlad och upptecknad* (Uppsala, 1935). Föreliggande uppsats bygger enbart på publicerat material – opublicerade handlingar finns i Lunds universitetsbibliotek. Det bör framhållas att såväl urval som den bild som ges i den självbiografiska framställningen i hög grad har färgats av von Bahrs och Fogelklous redigeringsarbete. Det är inget som tyder på att Zöller avsåg att ge ut detta som en självbiografi. Lisbeth Larsson påpekar att genombrottet för kvinnliga självbiografier kom först på 1920-talet, Lisbeth Larsson: ”Självbiografi, autofiktio, testimony, life writing” i *Tidskrift för genusvetenskap* 2010. Fogelklous engagemang för Zöller kan ses mot bakgrund av att hon troligen kände sig befryndad med henne. Även Fogelklou brottades med de stora filosofiska frågorna, men hade till skillnad från Siri Zöller möjlighet att som en av de första kvinnorna studera filosofi på akademisk nivå vid Uppsala universitet. Fogelklou bör också ha känt igen sig i Siri Zöllers äktenskap som liknade Fogelklous eget med författaren Arnold Norlind, skildrat i boken *Arnold* (1944).

4. Biografiska uppgifter från Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi* och von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga*.

5. Zöller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 35–42.

6. *Ibid.*, 44–60, citat 49.

7. Grunddragen av Boströms filosofi beskrivs i Liedman: *Att förändra världen*, 112–130, och i Nordin: *Den boströmska skolan*, 20–39.

8. Boströms religionsuppfattningar behandlas i Liedman: *Att förändra världen*, 238–242; Nordin: *Den boströmska skolan*, 25–26, 32–35; och, mest utförligt, i Edvard Rodhe: *Den religiösa liberalismen. Nils Ignell, Viktor Rydberg, Pontus Wikner* (Stockholm, 1935), 253–257.

9. Rydbergs inspirationskällor inkluderade, förutom franska och tyska tänkare, även den amerikanska unitarismen. Rodhe: *Den religiösa liberalismen*, passim. Inflytandet

från vänsterhegelianska idéer i Sverige behandlas i Erik Petzäll: *Straussdebatten i Sverige. En kyrkohistorisk undersökning* (Stockholm, 1936).

10. Zölller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 44–60, och von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga*, 177–193. Som viktiga inspiratörer nämner Siri Zölller, förutom Rydberg, bland andra Ernest Renan, Timothée Colani och David Friedrich Strauss. Citatet i Emilia Fogelklou: ”Inledning” i Zölller: *En skrift*, 16.

11. Zölller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, citat 4. Zölller: *En skrift*, passim.

12. Zölller: *En skrift*, citat 55.

13. Zölller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 44–60, citat 51, 52, 52. von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga*, 96.

14. Zölller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 62–78, citat 65.

15. *Ibid.*, 80–89, citat 82, 125.

16. von Bahr: *Den gamla prästgårdens fuga*, 334, 341.

17. Zölller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 74. Värt att nämna är att Egon var engagerade i en förening i Düsseldorf som arbetade för kvinnors möjligheter att själva kunna förtjäna sitt uppehälle. *Ibid.*, 128–130.

18. *Ibid.*, 126, citat 85.

19. *Ibid.*, 102–114, citat 129, 103, 107.

20. *Ibid.*, 136. Ellen Bergmans kamp mot prostitutionen behandlas i Yvonne Svanström: ”Ellen Bergman och svenska Federationen. Kvinnoemancipation och sedlighet i Sverige 1880–1900” i Anna Jansdotter & Yvonne Svanström (red.): *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940* (Göteborg & Stockholm, 2007), 71–105.

21. Brevet är från 1887 och finns citerat i Zölller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 143. Brevväxlingen mellan Nyblaeus och makarna Zölller finns i Lunds universitetsbibliotek. En del av breven finns publicerade i ”Brev till Egon och Siri Zölller från Axel Nyblaeus”, *Smärre skrifter utgifna af Boströmsförbundet* 8 (Stockholm, 1909). Om Nyblaeus, se Nordin: *Den boströmska skolan*, 59–76, och Rodhe: *Den religiösa liberalismen*, 265–291, 367–376.

22. Zölller & Fogelklou: *Siri Zöllers självbiografi*, 155–169.

23. *Ibid.*, 181–182, citat 195.

24. *Ibid.*, 206–208.

25. *Ibid.*, 170–178, 198–212, citat 206. Karl Pearson var matematiker med inriktning på statistik och blev mot seklets slut, bland mycket annat, engagerad i den eugeniska rörelsen.

26. *Ibid.*, citat 205, 206, 242.

27. *Ibid.*, 243.

28. *Ibid.*, 220.

29. *Ibid.*, citat 213, 113, 21.

30. *Ibid.*, 213–230, citat 213, 200, 214.

31. *Ibid.*, 216, citat 217.

32. *Ibid.*, 216.

33. *Ibid.*, 234.

34. *Ibid.*, 218–219.

35. *Ibid.*, citat 219, 221.

36. *Ibid.*, 231–257, citat 227, 236, 256.

37. *Ibid.*, citat 229, 254.

38. *Ibid.*, 281–294.

39. *Ibid.*, 310, citat 7.

40. Ibid., 295–312, citat 299, 303, 5. Efter von Bahrs och Fogelklous insatser för att lyfta fram Siri Zöllers gärning har det i stort sett varit tyst om henne. En serie radioprogram i fem avsnitt, ”Inte förstod man henne helt”, med Lars Hamberg som producent, sändes dock 1990 i Sveriges Radio. På Wikipedia hittar man Egon Zöller (med uppgifter hämtade från *Nordisk familjebok* 1894), och om honom kan man läsa att han bidrog till att göra den svenska filosofin känd i Tyskland och att han var gift med en svenska – hennes namn nämns inte.

41. Om religionsblindhet, se Inger Hammar: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Stockholm, 1999), 32–34, och inom ämnet idéhistoria mer specifikt, Anton Jansson & Hjalmar Falk: ”Religion i det svenska idéhistorieämnet. Översikt och reflektion” i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 2017 (Göteborg, 2018), 74–95.

42. Såväl Johan Sundeen som Mats Persson använder beteckningen panenteism för Boströms gudsuppfattning, det vill säga uppfattningen att ”Gud är inte allting, däremot ingår allting i Gud”. Sundeen: *Andelivets agitator*, 163.

43. Ulf Wittrock: *Ellen Keys väg från kristendom till livstro* (Uppsala, 1953), 125–142, citat 138. Björck bör ha fått kännedom om Boström genom den medicinska utbildningen i vilken ämnet filosofi vid den här tiden ingick. De andra kvinnorna var Anna Hierta, Julia Kjellberg, och, troligen, Anna Whitlock. Till kretsen hörde också Gustav Björklund, lärare i filosofi och under en tid engagerad i förnuftsstron, som i ett flertal skrifter och på ett egenartat sätt kombinerade Boströms filosofi och cellära. Inga Sanner: *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, 1995), 217–220.

44. Wittrock: *Ellen Keys väg från kristendom till livstro*, passim.

45. Förnuftsstron behandlas i Sanner: *Att älska sin nästa såsom sig själv*, 162–224, 279–295.

46. Det bör påpekas att det bland Boströms efterföljare fanns helt andra sätt att reagera på det boströmska gudsbegreppet. Det gäller exempelvis Pontus Wikner som riktade kritik mot Boströms i hans ögon alltför opersonliga gudsbegrepp. Dennes synsätt influerade flera teologer, bland annat J. A. Eklund, som varnade för panteistiska drag hos Boström. Sundeen: *Andelivets agitator*, 159–168. Jämför även den betydelse kritiken av gudsbilden fick för Vitalis Norström i dennes avståndstagande till Boströms filosofi. Persson: *Förnuftskampen*, 127–149. I den skriftserie som Boströmsförbundet utgav från 1908 finns uppsatser som argumenterar för beröringspunkter mellan Boströms tänkande och Emanuel Swedenborgs, Rudolf Eukens och även indisk filosofi. I en uppsats talas om Boström som en av ”grundläggarna till framtidens nyreformerade religion” med tillägget att kvinnorna förmodas ha en viktig roll i denna utveckling. A.L.: ”Kvinnan och den idealistiska filosofin. Recension” i *Smärre skrifter utgifna af Boströmsförbundet* (Stockholm, 1909), 5–9, citat 9. Emilia Fogelklou var en av Boströmsförbundets medlemmar och det var i förbundets skriftserie som Siri Zöllers filosofiska text publicerades, liksom även en uppsats (om Viktor Rydberg) av Egon Zöller. Om det mångtydiga begreppet andlighet och dess historia, se Olav Hammer: ”Religion och andlighet i det moderna väst” i Simon Sorgenfrei (red.): *Mystik och andlighet. Kritiska perspektiv* (Stockholm, 1913), 103–121.

47. Att även Viktor Rydberg kan sägas ha varit en filosof, om än inte av facket, framhålls av Anders Burman i ”Längtan efter enhet” i Birgitta Svensson & Birthe Sjöberg (red.): *Kulturhjälten. Viktor Rydbergs humanism* (Stockholm, 1908), 43–55. Burman konstaterar också att Rydberg gick från en negativ till en mer positiv inställ-

ning till Boströms filosofi. Om Rydbergs inflytande på det religiösa tänkandet finns en omfattande litteratur, se exempelvis Birthe Sjöberg & Jimmy Vulovic (red.): *Bibelns lära om Kristus. Provokation och inspiration* (Lund, 2012); Inga Sanner: ”Att sätta en sten i rullning. Viktor Rydberg som inspiratör av profan religiositet” i Anders Burman & Tore Lund (red.): *Efter Rydberg. Receptionshistoriska studier* (Stockholm, 2020), 107–125; och Johan Sundeen: ”Otroshjälte och religiös kulturpersonlighet. Receptioner av Viktor Rydbergs skrifter bland svenska teologer” i *ibid.*, 127–147.

48. Det finns en hel del litteratur om det religiösa tänkandets förändringar på svensk botten i modern tid och än mer vad gäller internationella förhållanden. I flera fall diskuteras det faktum att kristet tankegods lever vidare i det sekulära samhället, se exempelvis David Thurffjell: *Det gudlösa folket. De postkristna svenskarna och religionen* (Stockholm, 2015) och Bengt Kristensson Ugglå: *Katedralens hemlighet. Sekularisering och religiös övertygelse* (Skellefteå, 2015). I flera verk diskuteras ateism som uttryck för en form av religiositet, se exempelvis John Gray: *Seven types of atheism* (London, 2018); Tom Holland: *Dominion. The making of the Western mind* (London, 2019); och Martin Hägglund: *This life. Secular faith and spiritual freedom* (New York, 2020). Frågor om sekularisering ur ett idéhistoriskt perspektiv gällande svenskt material behandlas exempelvis av Stefan Gelfgren: *Ett urvalt släkte. Väckelse och sekularisering. Evangeliska fosterlands-stiftelsen 1856–1910* (Umeå, 2003) och Anton Jansson: ”Om ateismens rörelse genom lokal organisering. Fallet Göteborg” i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdoms-historia 2019* (Lund, 2018), 35–57.

Abstract

A story of spiritual infidelity: the thinker Siri Zöller and Boström's philosophy. Inga Sanner, Professor of History of Ideas, Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, inga.sanner@idehist.su.se

The Swedish philosopher C.J. Boström played a dominant role in Swedish university philosophy during a large part of the nineteenth century. His philosophy was highly idealistic, and it has been described by scholars as a conservative, airy-fairy philosophy, mainly suitable for academics and civil servants of the era who defended Sweden's traditional social order. In the present essay, this picture is problematized through reflections on the life and thinking of Siri Zöller (1845–1896). During a considerable part of her life, she was significantly influenced by Boström's thinking. Most importantly, it was Boström's criticism of established Christianity that inspired Zöller in draughting an alternative Christian faith. The essay describes Zöller's intellectual wrestling with Boström's philosophy and its crucial consequences to her unconsummated marriage to the German engineer Egon Zöller. Her intellectual development and creativity is a compelling illustration to the widely neglected but important role of Boström's philosophy in the transition from traditional Christianity to alternative beliefs in Sweden during the late nineteenth century.

Keywords: Siri Zöller, C. J. Boström, philosophy, religion, idealism